

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Fin-de-siècle in de Nederlandse politiek

Velde, Henk te

Citation

Velde, H. te. (1998). Fin-de-siècle in de Nederlandse politiek. *Leidschrift : Nederland Omstreeks 1900*, 14(December), 45-55. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73175>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73175>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Fin de siècle in de Nederlandse politiek

Henk te Velde

Fin de siècle betekent letterlijk einde van de eeuw, maar de uitdrukking heeft vooral de lading van ondergang van beschaving. Als periodebegrip verwijst het naar de laatste decennia van de negentiende eeuw, maar niet als neutrale aanduiding, want het kleurt die jaren in de tinten van de herfst. Het verval, de decadentie en het pessimisme van de herfst domineerden de fin de sièclecultuur in wereldsteden als Wenen en Parijs. De overheersende indruk is dat in Nederland in dezelfde periode een optimistische stemming bestond.¹ Die indruk is vooral gebaseerd op de jaren 1890. Toen trok de economie aan, breidden de steden zich uit, was er alom bedrijvigheid en trad een jonge koningin aan. Wat had men te klagen? Nu kan men tegen deze voorstelling inbrengen dat een dergelijk verhaal ook over Frankrijk te vertellen is. Het Franse fin de siècle-pessimisme, zegt de bekende historicus Eugen Weber in een snel geschreven boek, is iets geweest van een kleine groep.² De meerderheid verheugde zich over de vooruitgang, ook de bourgeoisie die thuis voor het eerst over warm en koud stromend water, elektrische verlichting en telefoon beschikte. Webers aardige maar niet verrassende betoog toont nog eens dat overal - ook in Parijs en Wenen - vooral een culturele en intellectuele elite zich bezighield met het cultureel verval en dat er naast pessimisme (over teloorgang van beschaving) altijd veel optimisme was (over materiële vooruitgang). Ook met deze kanttekening blijft echter overeind dat in Nederland pessimisme naar verhouding weinig verbreid was. Wie gaat zoeken, vindt er meer van dan soms gedacht wordt, maar overheersend was het niet.

Dit artikel gaat niet rechtstreeks over pessimisme maar om een stemming die de tijdgenoten toch met fin de siècle associeerden. Fin de siècle was meer dan pessimisme. In bekende romans die tot de cultuurperiode behoren zoals *À rebours* van Huysmans, *Eline Vere* van Couperus, en in zekere zin *Der Tod in*

---

1 Zie uit de recente literatuur vooral de artikelen in de *BMGN* 106 (1991) afl. 4; vgl. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 406 noot 6: 'Misschien is het fin de siècle pessimisme een Frans-Duits-Oostenrijks fenomeen, dat in landen als Nederland en Engeland veel zwakker geweest is.'

2 Nederlandse vertaling: Eugen Weber, *Frankrijk, fin-de-siècle* (Amsterdam 1993).

Venedig of *Buddenbrooks* van Thomas Mann, worden neergang en ondergang verbonden met het oververfijnde zenuwgestel en de labiliteit van de hoofdpersonen. Eline Vere, bijvoorbeeld, lijdt aan 'nervositeit' die in het boek 'de ziekte van het jongere geslacht' wordt genoemd. In *Eline Vere* en andere romans van hetzelfde genre houdt fin de siècle misschien nog wel meer *neurose* dan pessimisme in. De auteurs uit deze periode cultiveerden ook vaak zelf een neurotische houding, onder meer omdat zij meenden dat een dergelijke geestesgesteldheid de mooiste kunst zou opleveren. Zo zagen niet alleen anderen Lodewijk van Deyssel als exponent van 'Huysmansche nevrositeits-voorliefde', maar beschouwde hij zich ook zelf als zenuwlijder en 'ontoerekenbare neurasthenicus'.³ Zenuwachtigheid en neurasthenie bleven bovendien volgens veel bezorgde waarnemers niet beperkt tot de kunsten, maar breidden zich als een olievlek uit over het gehele openbare leven. Dit gold zelfs voor het gebied van de Nederlandse politiek.

In de Nederlandse politiek leek het aan het eind van de negentiende eeuw vrijwel allemaal optimisme en vooruitgang wat de klok sloeg. Het links-liberale ministerie-Pierson/Goeman Borgesius (1897-1901) staat bekend als het eerste kabinet dat systematisch sociale wetgeving invoerde (al was het op een naar hedendaagse maatstaven bescheiden schaal). En de politieke bewegingen van confessionelen en socialisten voelden, gestimuleerd door de kiesrechtuitbreidingen van de grondwetsherziening uit 1887 en de kieswet-Van Houten uit 1896, hun nieuwe kracht. Natuurlijk waren er ook verliezers in dit proces, allereerst de conservatieve liberalen die omstreeks 1870 in Nederland de toon hadden aangegeven maar wier invloed begon terug te lopen. In hun kring vindt men in de jaren 1870 en vooral de jaren 1880 veel tekenen van moedeloosheid en onlust.⁴ Politiek-maatschappelijke veranderingen hebben iets van communicerende vaten: terwijl in het vat van de nieuwkomers en overwinnaars de stemming stijgt, daalt die in het vat van de verliezende oude elite. De socialiste Cornélie Huygens verwoordt dat mooi op pagina 210 van haar roman *Barthold Meryan* uit 1897, die een beeld geeft van fin de siècle en socialistische beweging. De liberale vader

3 Israel Querido, geciteerd door J.D.F. van Halsema, *Te zoeken in deze angstige eeuw. Sporen van décadence-voorstellingen in de Nederlandse letterkunde aan het einde van de negentiende eeuw. Rede* (Groningen 1994) 45; Harry G.M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890* (Amsterdam 1997) 563, 566, 813, 816.

4 Zie Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).

van de hoofdpersoon kijkt weemoedig terug naar de grote daden rond de grondwetsherziening van 1848 en moet niets hebben van de socialistische opwinding en nieuwlichterij. Hij neemt dus een 'periode van *décadentie*' waar, 'die een zoo bedroevenden indruk maakt, vergeleken bij het krachtige leven in mijn jeugd'. 'Geloof u niet', werpt dan zijn gesprekspartner tegen, 'dat elk gaand en elk komend geslacht iets van dien aard gevoelt? Vraag bijvoorbeeld eens aan onze jonge enthousiasten en hervormers van heden, hoe zij de huidige periode in de wereldontwikkeling beschouwen. Zij zullen u juist zeggen dat nooit een grootscher machtiger geest de wereld heeft beziel dan nu op het einde der negentiende eeuw'. Wat verval is voor de een, kan opkomst zijn voor de ander.

Het pessimisme van de oude liberale elite was omstreeks 1900 nog wel waarneembaar, maar het bepaalde niet meer de toon van het openbare leven zoals in de jaren 1880, toen - in een tijd van, onder meer economische, malaise - het gesomber niet van de lucht was. In de kritiek op de tijdgeest uit deze kring duikt echter ook het thema van de nervositeit op dat korte tijd een rol zou spelen in de beschouwing van het politieke leven. Neurasthenie of overspannenheid was de modeziekte van de tijd. De ziekte was 'ontdekt' door de Amerikaanse psychiater Beard die haar in 1880 in verband had gebracht met de moderne maatschappij: alles moest tegenwoordig snel-snel; telegraaf, trein en dagblad hadden het tempo van het leven enorm verhoogd. En het ergste was dat oude zekerheden ondergingen in moderne doelloosheid, gejaagdheid en geprikkeldheid. Volgens Beard was dit niet alleen een ziekte van individuen maar ook van de beschaving als geheel.⁵ Zo dachten er meer over; Beard raakte een gevoelige snaar. In cultuurbeschouwingen uit die tijd duiken begrippen als prikkelbaarheid en nervositeit voortdurend op. De Duitse cultuurhistoricus Lamprecht bijvoorbeeld, karakteriseerde zijn eigen tijd als een tijdperk van 'Reizsamkeit', prikkelbaarheid, en de Nederlandse historicus Kernkamp schreef over de nerveuze 'prikkelbaarheid' die zich in het opgewonden Nederlandse nationalisme van zijn

---

5 Henk te Velde, "'In onzen verslaptentijd met weeke hoofden". Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) 14-24. Beard wordt meer genoemd in de literatuur over het fin de siècle, bijvoorbeeld Weber, *Frankrijk*, 29.

tijd openbaarde.⁶ ‘De menschen worden gekweld door een eeuwige onrust. La grande névrose heeft de meesten aangetast’, klaagde een conservatief-liberale commentator in *De Gids* omstreeks 1890.⁷

De Nederlandse zenuwarts Donkersloot sprak in 1888 van een ‘internationale epidemie’ en een ‘snel voortwoekerende volkskwaal’. Hij meende dat deze kwaal ‘de rustige maatschappij eerlang met ondergang bedreigt’ als niet iets aan de oorzaken gedaan werd. Die oorzaken lagen, behalve bij ‘spoorbaan’ en ‘telegraaf’, vooral op politiek terrein. ‘In een politiek opzicht is de XIX eeuw nerveus (zenuwachtig).’ Voor Nederland was duidelijk waar de onrust vandaan kwam. Nervositeit werd ‘ook veroorzaakt door het lezen van slechte geschriften, die den werkman geen moed inspreken maar opwinden’: ‘Als de eenvoudige Nederlanders eens terugdenken aan den tijd, toen theologie en politiek voor hen onbekende grootheden waren en zij de zorg voor hun godsdienstige opleiding en staatkundig bestuur des lands aan geleerde en kundige mannen overlieten, hoe schril steekt daarbij dan af die opwinding en beroering, die men in de hoofden en harten heeft geplant door van den eenvoudigen burger te vergen, dat hij staatsman en theologant te gelijk moet worden, al gaan beide zijn begrip verre te boven!’⁸

Het is duidelijk dat Donkersloot hier niet alleen een medisch maar ook een politiek oordeel uitsprak; hij verraadde zijn sympathie voor de politieke dominantie van de conservatieve en liberale gegoede burgerij. De jaren 1880 waren jaren van onrust in kerk en politiek. De antirevolutionair Kuyper had in 1879 de Antirevolutionaire Partij opgericht en verstoorde nu de rust in de Hervormde Kerk (wat leidde tot de Doleantie, de afsplitsing van 1886) en de

---

6 Karl Lamprecht, *Deutsche Geschichte der jüngsten Vergangenheit und Gegenwart* (Berlijn 1912-1913) I, 280-282. Na voltooiing van dit stuk vond ik het veelomvattende Joachim Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler* (München/Wenen 1998). De auteur benadrukt dat ‘nervositeit’ maatschappelijke realiteit en culturele constructie was. Zijn boek toont dat het thema op allerlei manieren kan dienen om het fin de siècle te typeren. P.B.M. Blaas, ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving’, *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 271-304.

7 J.H. Hooyer, ‘Een vrouw fin-de-siècle. Madame du Deffand’, *De Gids* (1891) IV, 406.

8 Paul Mategazza, *Onze nerveuse eeuw*, bewerkt door N.B. Donkersloot (Den Haag 1888) i, 4, 66-67, 122; de citaten zijn meest opmerkingen die de bewerker op eigen gezag invoegde. De anarchist Christiaan Cornelissen merkte in een reactie op Donkersloot overigens op dat de arbeiders zenuwachtiger werden van een lege maag dan van politieke mobilisatie (vriendelijke mededeling van drs H. Wedman).

socialist Domela Nieuwenhuis bedierf met zijn Sociaal-Democratische Bond (1881) de rust in de sociale verhoudingen. Dat leverde heel wat zenuwachtigheid en opwinding op. Volgens de literator en politieke essayist Netscher bracht Domela zijn aanhang in een staat van 'nijdige overprikkeling' en Kuyper bracht zijn voornaamste tegenstander in het kerkelijke conflict tot het gebruik van zenuwstillende middelen.⁹

Verslaggevers legden de nadruk op de opgewonden, gespannen sfeer waarin antirevolutionaire en socialistische voormannen optraden. De merendeels liberaal georiënteerde parlementaire journalisten hadden het aanvankelijk gemunt op de antirevolutionairen, maar concentreerden zich later meer op de opkomende socialisten. Toen enkele jaren na de oprichting (1894) van de SDAP enkele sociaal-democraten in de Kamer zitting hadden, beschreef de journalist 'Antonio' hoe SDAP-leider Troelstra de Tweede Kamer toesprak. Antonio schetst het portret van een man die zich realiseert dat hij niet voor een groep aanhangers staat en zich dus niet alles kan permitteren, maar die zichzelf slechts met moeite in de hand houdt. Al voor hij begint te spreken valt het 'bleeke, driftige, strak-norsche gelaat van den sociaal-democratischen afgevaardigde' met zijn 'nervuus-cholerisch' temperament op. In het begin van zijn betoog trilt zijn blaadje met aantekeningen 'reeds lichtelijk'. Geleidelijk aan neemt de opwinding toe. 'De kleur van z'n gelaat is vaalbleek geworden. De uitdrukking van z'n oog is strak, koortsig; men gevoelt dat er hevige spanning is, van ziedende toorn, in het gemoed van den spreker; dat de stroom van gedachten en het vuur van zijne verontwaardiging hem dreigen te overweldigen.' Troelstra's aanhang op de tribune begint zich te roeren en de verslaggevers kijken toe 'met gezichten van nerveuse spanning'.¹⁰

Antonio was geen vriend van het socialisme, maar zijn commentaar is er niet minder interessant om. Hij gaf niet voor niets zo'n uitgesponnen en literair opgesierde indruk van Troelstra's Kamer-optreden; hij wilde 'nerveuse

---

9 Frans Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889) 29-31 en G.J. Vos Az., *Het keerpunt in de jongste geschiedenis van kerk en staat. De eerste bladzijde der tweede afscheiding* (Dordrecht 1887) 151; zie Henk te Velde, 'Een aparte techniek. Nederlandse politieke acteurs en de massa na 1870', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 198-212.

10 Mr. Antonio [= S. Blok], *Nieuwe schetsen uit de Tweede Kamer onder het ministerie Kuyper 1901/1905* (Rotterdam 1905) 89-91. Ik neem hier Antonio als het meest uitgesproken voorbeeld van een genre vergelijkbare beschouwingen van andere auteurs.

spanning' en vulkanische uitbarstingen zien. De stijl van zijn beschouwing vertoont invloed van de literaire vernieuwingsbeweging van de Tachtigers (waarmee zijn collega Netscher die vergelijkbare schetsen gaf zelfs nauwe banden onderhield). Zoals veel Tachtigers beschreef Antonio niet zozeer wat er gebeurde als wel welke *indruk* het gebeuren maakte. Zo beschouwd vertoonde het werk van de nieuwe - antirevolutionaire en socialistische - politici overeenkomsten met het werk van de nieuwe literatoren. Het gebrek aan 'zelfbeheersing' en het 'nooit-tot-rust-komende, rillende, koortsige', kortom de nervositeit en opwinding die conservatief-liberale commentatoren in het werk van de Tachtigers bespeurden,¹¹ zag men ook in het werk van de nieuwe politici.

Antonio koesterde evident weinig sympathie voor de doeleinden van socialisten, en het politieke werk van deze stroming kan niet afgedaan worden als ophitsing en overprikkeling. Zijn beschrijving van Troelstra vindt echter ondersteuning in socialistische kring zelf. De revolutionaire socialiste (en dichteres) Henriette Roland Holst bijvoorbeeld meende dat Troelstra 'zenuwziek' was en leed aan een pathologisch gebrek aan zelfbeheersing.¹² Dat Troelstra op z'n minst labiel was, constateerden veel van zijn partijgenoten. Hij verbloemt dat zelf ook niet in zijn *Gedenkschriften*, waar regelmatig sprake is van inzinkingen en instortingen.¹³ Troelstra stelt het dan zo voor, dat hij zich in dienst van de grote zaak van het socialisme over de kop werkte. Hij koos echter zijn momenten uit. Toen hij in 1918 zijn bekende vergissing maakte en zijn oproep tot revolutie op een fiasco uitliep, legde hij niet zelf verantwoording af voor zijn gedrag: hij lag overspannen in bed. Iets dergelijks kwam vaker voor. Troelstra was niet volstrekt overgeleverd aan zijn gestel; een element van pose was ook aanwezig. Iets van melodrama klinkt door in de beschrijving door zijn medestrijder Albarda na het fiasco: 'Troelstra lag achter zijn bureau dat midden voor de ramen stond op de grond en riep uit: "Ik maak er een eind aan"'.¹⁴

Een in zekere opzichten vergelijkbaar temperament bezat Troelstra's politieke tegenvoeter Kuyper. In de tweede helft van zijn leven hield hij zich aan

11 Hier J.N. van Hall over Gorter in *De Gids* (1890), geciteerd door H. de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996) 168.

12 Elsbeth ETTY, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam 1996) 194.

13 Zie bijvoorbeeld de korte beschouwing: P.J. Troelstra, *Gedenkschriften III* (Amsterdam 1929) 240.

14 Ernest Hueting, Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1981) 142 (J.W. Albarda in een gesprek met een van de auteurs).

een krampachtig ogend ijzeren dagritme. Het was zijn manier om niet bezwijken onder de onvoorstelbare hoeveelheid werk die hij als organisator en inspirator van de antirevolutionaire beweging op zich nam. Hij merkte op: 'Het wandelen onder de groote menschenmassa die zich in de straten van Londen beweegt en het bestijgen van de hooge bergen in Zwitserland, zijn de eenige dingen die mijn zenuwgestel tot rust brengen.'¹⁵ Hij nam dan ook in de zomer lange vakanties - dan stond het werk enige tijd grotendeels stil - en zo slaagde hij er op den duur in zijn evenwicht te bewaren. Aanvankelijk was dat een groot probleem geweest. Regelmatig werd hij door hoofdpijnen en overspannenheid gekweld. In de jaren 1870 was hij zelfs meer dan een jaar uitgeteld en was hij in het buitenland op zoek naar herstel. Evenals Troelstra deed Kuyper niet geheimzinnig over zijn ongesteldheden. Ook bij hem konden ze dienen om zijn onbeperkte inzet voor de grote zaak te tonen. Kuyper was een zekere theatraliteit niet vreemd.

Zijn de overspannenheden van een Troelstra en een Kuyper meer dan biografische toevalligheden? Het antwoord op een dergelijke vraag kan niet anders dan met enig voorbehoud gegeven worden. Bewijzen zijn hier niet te leveren, maar het is wel mogelijk deze politieke karakters in hun context te plaatsen. Zowel hun tegen- als hun medestanders realiseerden zich dat de politiek in het fin de siècle van gezicht veranderde. Die verandering is te beschrijven in termen van organisatie - met ARP, SDB en later SDAP ontstonden voor het eerst buitenparlementaire politieke partijen - of in termen van ideologie - de nieuwe groepen bonden zich uitdrukkelijk aan een wereld/levensbeschouwing - maar ze kan ook beschreven worden als een verandering van *toon*. Als zodanig maakt de nieuwe politiek zonder meer deel uit van de fin de sièclecultuur.

Een van de bekendste boeken over deze cultuur, Schorske's *Fin-de-siècle Vienna*, beschrijft niet alleen kunst en cultuur, maar ook politiek. Het bevat onder meer een hoofdstuk over politiek met de titel 'Politics in a new key', politiek met 'een nieuwe toon'.¹⁶ Schorske beschrijft daarin hoe de ingetogener liberale politiek van de vorige generatie aan het eind van de eeuw plaatsmaakte voor een agressiever en emotioneler getoonzette politiek, gericht op mobilisatie. In Wenen ging deze politiek gepaard met antisemitisme (waarvan men in Nederland, bijvoorbeeld bij Kuyper, ook wel enige sporen vindt); zij oogt dan

15 J.C. Rullmann, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928) 97.

16 Carl. E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and culture* (New York 1981). In de Nederlandse vertaling van 1989 (2e druk 1992) draagt het hoofdstuk de titel: 'Een nieuwe toon in de politiek'.

niet aantrekkelijk, maar het is belangrijk te noteren dat er in de manier van doen van alle massabewegingen uit de periode overeenkomsten zichtbaar zijn. Om Schorske's inzichten goed te kunnen gebruiken, moeten bovendien twee correcties worden aangebracht. Schorske maakt een scherp onderscheid tussen de sociaal-democratie en de overige vormen van nieuwe politiek; dat lijkt me niet gerechtvaardigd, vooral niet omdat hij, ten tweede, een verband suggereert tussen de nieuwe toon en latere vormen van fascistische politiek. Men kan de verandering van politiek in deze periode alleen recht doen als men die in de tijd zelf wil beschouwen en wil toegeven dat de nieuwe toon even goed een voorbode van fatsoenlijke democratie als van fascisme kon zijn. Het laatste was namelijk in Nederland nauwelijks het geval, terwijl ook hier een nieuwe toon in de politiek kwam. De nieuwe toon van zowel antirevolutionairen als socialisten brak het oude politieke systeem dat het aanzien van een liberale herenclub had open en maakte de weg vrij voor democratie en moderne partijpolitiek. Daarmee is niet gezegd dat de nieuwe toon in alle opzichten een aanwinst was, maar wel dat hij een duidelijke functie kon hebben in de ontwikkeling van de moderne democratie.

Achteraf is duidelijk dat antirevolutionairen en socialisten de best georganiseerde partijen uit de Nederlandse geschiedenis hebben ingericht. Toen ze zich voor het eerst manifesteerden, was er hooguit een embryonale organisatie en moesten ze het vooral van hun dynamiek hebben. Ondanks het latere rationalisme van antirevolutionairen en socialisten, was het effect van hun optreden aanvankelijk vooral een breuk met het liberale rationalisme van het juridische argument. Hun leiders deden een beroep op gevoelens: het gevoel te strijden voor een goede zaak, het gevoel van een betrokkenheid die verder ging dan zakelijke politiek, 'het geluksgevoel van met duizenden makkers te gaan, door één ideaal bezield'¹⁷ (Schorske constateert de breuk met de liberale politiek en de bevrediging van emotionele behoeften ook voor de nieuwe politici in Wenen). Het appèl aan emoties kon dan vervolgens in uiteenlopende richting worden ingezet, vooral protestantse, katholieke of socialistische. Als daarbij de leider zijn eigen grenzen niet goed bleek te kennen, was dat voor de enthousiaste achterban niet per se een nadeel. Hier was tenminste iemand die zich werkelijk engageerde! Een wat labiele of neurotische persoonlijkheid kon in deze situatie

---

17 Henriette Roland Holst-Van der Schalk, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1949) 100; daar ook: 'Eens overstroomde het extatisch geluksgevoel mij zoo volkomen, dat ik dacht: "O, nu te kunnen sterven."'

zelfs een voordeel zijn. De al eerder aangehaalde Henriette Roland Holst, die ook zelf aan overspannenheid en depressies leed, zag een parallel tussen hoge begaafdheid en een 'prikkelbare zwakte van het zenuwgestel'. Ongetwijfeld dacht ze daarbij niet alleen - zoals Van Deyssel - aan literaire, maar ook aan politieke begaafdheid.¹⁸

Korte tijd stond in Nederland het koortsachtige, artistieke talent hoog genoteerd in de politiek. Slechts kort, want de nieuwe toon heeft in Nederland niet lang geheerst. Toen eenmaal de nieuwe partijen vaste vorm hadden aangenomen, kwam de politiek in ander vaarwater. Omstreeks de Eerste Wereldoorlog was het voorbij. Dat is te illustreren met het werk van de sociaal-democraat W.A. Bongers. Toen zich in de SDAP een conflict tussen gematigden en revolutionairen openbaarde, schreef de gematigde Bongers al in 1907 aan Wibaut dat onder de extremisten 'gevaarlijke neurasthenici' waren 'die op een onverantwoorde manier de partij naar de bliksem helpen'.¹⁹ Deze gedachte werkte hij later onder meer uit in een artikel voor *De Socialistische Gids* uit 1919. Van de 'extremisten' kon men in het algemeen zeggen dat zij 'geen ideeën bezitten, doch door één idee, één gevoel bezeten worden'. Zij waren 'drijvers' en 'overdrijvers'. 'In hun nerveusheid, in hun gejaagdheid, gaat hun alles veel te langzaam.' Door 'hun prikkelbaarheid' genoten zij van tijden waarin alles 'in wilde opwinding' was.²⁰ Het is duidelijk dat Bongers hier de populaire inzichten van de psychologie gebruikt om zijn politieke tegenstanders onschadelijk te maken. Als hun standpunt niet meer was dan het resultaat van labiliteit en neurasthenie, dan behoefde men het niet serieus te nemen.

Bongers schreef dit op het moment dat in de SDAP nuchtere organisatie boven alles ging en het van belang was de concurrentie van 'extremisten' in te dammen. Hij schreef het ook kort na de vergissing van Troelstra die veel vooraanstaande partijgenoten tot de overtuiging had gebracht dat neuroses in de politiek veel schade konden aanrichten. Het fin de siècle in de Nederlandse politiek was voorbij. Dat bleek op een andere manier ook uit de houding tegenover Kuiper. Gold hij in het begin van zijn optreden voor tegenstanders als

---

18 Etty, *Roland Holst*, 270.

19 Geciteerd *ibidem*, 218.

20 W.A. Bongers, 'Evolutie en revolutie', *De Socialistische Gids* 4 (1919) 321-361; aldaar 346-349 (een werk van Roland Holst vond hij (332) 'een vulkaan van emoties'). Vgl. Huetting, De Jong en Ney, *Troelstra*, 156-157.

onruststoker die alleen verwarring bracht, bij zijn dood toonden ook liberalen zich onder de indruk van de man die 'in een verslapt en veelszins ontluisderd Nederland, een groot voorbeeld heeft gesteld van menselijke kracht'.²¹ Deze bewondering ondanks alles wordt al aangekondigd door de beschrijving van Antonio die Troelstra neerzet als exponent van een neurotische tijdgeest, maar Kuyper - die overigens juist wel met Troelstra vergeleken werd - als de krachtmens die zich door opwinding niet van de wijs laat brengen. Dit toont hoe gemakkelijk fin de siècle-neurose de reactie van verlangen naar de grote leider kon oproepen om uit de verwarring te geraken. Kuyper is in Antonio's beschrijving van de opwinding die Troelstra in de Kamer veroorzaakt, de enige die onbewogen blijft. Hij ademt een geweldige wilskracht. 'Kracht spreekt uit gansch deze kleine, frisch-ineengeschroefde figuur. Kracht uit de niet-welluidende, harde stem, komend uit fiksche longen. Hij zoekt geen oogenblik naar z'n woorden. De zinnen zijn kort en strak. Hij beheerscht volkomen zijne gedachten, deze spreker. Hij is nooit ofte nimmer onder den indruk van het oogenblik, onder de macht der emotie van gedachten-overstrooming'.²² Hier is Kuyper, die zoals al bleek toch zelf regelmatig het slachtoffer van overspanning was, het tegendeel van een fin de siècle-mens geworden. Antonio geeft er geen blijk van Kuypers denkbeelden te steunen, maar hij is duidelijk gecharmeerd door zijn stijl.

De sympathie voor de leider als de grote oplosser van alle problemen is de Nederlandse politiek niet gaan beheersen, al nam de aantrekkingskracht van krachtige mannen van de daad wel toe.²³ Figuren als Troelstra en Kuyper zijn groot geworden in nauw verband met hun partij. Zij hadden weliswaar de neiging hun partij als verlengstuk van hun eigen opvattingen en ambities te beschouwen - zeker Kuyper had ook wel iets megalomaans - maar ze hebben zich er nooit los van willen maken. Dat stelde grenzen aan hun leiderschap. Daarbij kwam dat er in Nederland een inmiddels gevestigde parlementaire traditie was. De nieuwe toon fungeerde daarin als een correctie op de naar binnen gekeerde notabelenpolitiek, maar liet uiteindelijk het systeem grotendeels intact.

---

21 H. Colenbrander, 'Dr. Abraham Kuyper 8 november 1920', *De Gids* (1920) V, 486.

22 Antonio, *Tweede Kamer*, 93 en 114.

23 Johannes Houwink ten Cate, *De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).

In Oostenrijk, dat geen sterk liberalisme en ook geen echt succesvolle parlementaire traditie had gekend, lag dit anders.

Schorske verbindt *fin de siècle* in kunst en politiek met de teloorgang van het liberalisme. De ondergangsstemming uit de periode heeft dan dus vooral betrekking op het einde van de negentiende-eeuwse liberale notabelen- en burgercultuur. Achteruitgang van liberalisme was ook in Nederland waarneembaar en de greep van de liberale burgercultuur op de manier van kunst bedrijven en de manier van doen in de politiek nam af. Toen konden politici naar voren treden die in de liberale politiek weinig kans zouden hebben gehad. Hun romantische, gespannen persoonlijkheid harmonieerde slecht met het gedistantieerde liberalisme van de vorige generatie. In deze tijd van democratisering paste hun mobiliserende stijl echter zo goed, dat ook liberale commentatoren er op den duur niet ongevoelig voor bleken. Iemand als Kuyper gold achteraf als de krachtmens die machtige organisaties uit de grond stampte, maar veel van zijn aantrekkingskracht op zijn achterban lag aanvankelijk tenminste deels in iets anders: in zijn grote gevoeligheid en emotionele betrokkenheid. Op dit punt leek hij op Troelstra. Het hoogtepunt van Troelstra's band met zijn achterban viel wellicht samen met zijn politieke dieptepunt: de vergissing van 1918. Juist op dit gespannen moment, toen eigenlijk het *fin de siècle* al voorbij was, was de emotionele relatie het sterkst. Praktisch werk was dit niet en nuchtere vooraanstaande partijgenoten stoorden zich aan Troelstra's labiliteit die bestuurlijk politiek succes in de weg stond. Maar politiek is meer dan bestuur. Emotionele persoonlijkheden konden een grote rol spelen in het politieke *fin de siècle*, toen politiek voor een belangrijk deel draaide om mobilisatie en nieuwe partijbindingen.